

Rodzoś, Jolanta

Michał Janiszewski (1901-1984) - geograf regionalny, kartograf i dydaktyk

Analecta 8/2(16), 73-88

1999

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

**MICHAŁ JANISZEWSKI (1901–1984)
– GEOGRAF REGIONALNY, KARTOGRAF I DYDAKTYK**

Michał Janiszewski czynnie uczestniczył w tworzeniu polskiej geografii przez prawie 60 lat. Należał do tego pokolenia, które pracę naukową rozpoczynało tuż po odzyskaniu przez Polskę niepodległości i kontynuowało ją po II wojnie światowej. Urodził się w Przemyśle. Tam uczęszczał do szkoły podstawowej i średniej. Studia wyższe (1921–1928) podjął we Lwowie. Studiował zarówno na Politechnice Lwowskiej jak i na Uniwersytecie Jana Kazimierza. Tam zetknął się z wybitnymi naukowcami, z których największy wpływ wywarli na niego: geolog – W. Teisseyre, oraz geograf – E. Romer. Janiszewski jako wyjątkowo zdolny i twórczy student został wyróżniony. W roku akademickim 1927/28 powołano go na asystenta w Katedrze Geologii Naftowej Politechniki Lwowskiej, a w latach 1923–28 był stypendystą stojącego na bardzo wysokim poziomie Instytutu Kartograficznego im. E. Romera.

Solidne wykształcenie geologiczne, geograficzne i kartograficzne stało się podstawą działalności naukowej Janiszewskiego. Zaważyło ono na kierunku podejmowanych badań oraz na sposobie rozumienia geografii, niezmiennym w czasie wielu lat pracy. Janiszewski zawsze traktował ją jako jedną i niepodzielną naukę o przestrzennych powiązaniach między człowiekiem a Ziemią, której trzon stanowi geografia regionalna. Rozwój tej nauki widział poprzez pogłębianie wiedzy o relacjach zachodzących między komponentami środowiska przyrodniczego, badanie ich zmienności w czasie i przestrzeni, a nie w ramach podziału na kolejne, oderwane od siebie szczegółowe dyscypliny (Janiszewski, 1959). W duchu badania współzależności prowadzone były wszystkie prace Janiszewskiego.

Drugą znaną cechą postawy twórczej tego geografa było równoczesne zaangażowanie w działalność naukową i dydaktyczną. Janiszewski w latach 1924–26 oraz 1929–30 był nauczycielem szkół średnich Lwowa, a w latach 1931–39

związany był z pracą w szkołach Warszawy. W latach 1931–38 dodatkowo pełnił funkcję instruktora geografii w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Po wojnie był związany z ośrodkami naukowymi: PAN (1953–60) oraz UMCS (1960–71) [Nowak, 1986]. Dlatego oprócz działalności naukowej dbał również o wzbogacenie geografii szkolnej. Był autorem, bądź współautorem 5 tytułów podręczników, 15 zeszytów ćwiczeń, 2 atlasów, około 20 map ściennych i podręcznych oraz 2 książek popularnonaukowych, przeznaczonych dla ucznia. Wszystkie wymienione środki dydaktyczne wprowadzały do geografii szkolnej najnowsze osiągnięcia myśli naukowej i stanowiły cenną pomoc w kształceniu geograficznym młodzieży. Potrzeby szkoły poznane w ciągu długoletniej praktyki nauczycielskiej Janiszewskiego w dużym stopniu zaważyły na charakterze jego prac.

Głównym nurtem naukowo-dydaktycznej działalności Janiszewskiego była geografia regionalna rozumiana przez Niego jako nauka badająca relacje między człowiekiem a środowiskiem geograficznym w ich zróżnicowaniu przestrzennym. Pierwszym przejawem zainteresowania tą dziedziną było opracowanie wspólnie z A. Chałubińską podręczników: *Geografia Europy* (1934) oraz *Geografia Polski* (1936). Były one próbą ujęcia geografii regionalnej na poziomie szkolnym. Obydwa do dzisiaj przytaczane są jako przykład podręczników wzorcowych – rozwijających myślenie, wzbudzających zainteresowanie i doskonale organizujących pracę ucznia. Naukowy charakter miała inna praca: *Polska w obliczu Europy. Rozważania geograficzne* (1935), w której autor podjął się odpowiedzi na trudne pytanie o rację bytu ówczesnej Polski – państwa zróżnicowanego pod względem ekonomicznym, społecznym, kulturowym. Rozważania poparte zostały głęboką wiedzą z zakresu geologii, topografii, historii i gospodarki kraju.

Janiszewski szukając odpowiedzi na postawione pytanie nie zajmował się problemem trwałości granic ale całą uwagę skupił na wykazaniu spójności obszaru zajmowanego wówczas przez państwo polskie. Dokładnie przemyślany dobór treści i materiału ilustracyjnego pozwolił autorowi udowodnić, że zróżnicowanie Polski wschodniej i zachodniej odzwierciedla dwudzielną całość Europy i jest w dużym stopniu wynikiem odmiennej budowy geologicznej. Autor przytaczając odpowiednie dane wykazał bowiem zależność przestrzennego rozmieszczenia przemysłu, miast, linii komunikacyjnych od zasobów bogactw mineralnych i drożności danego obszaru, a tych z kolei od warunków geologicznych. Niezwykle przekonująco uzasadnił również ich wpływ na psychikę ludzi. Zachodnioeuropejski racjonalizm i przedsiębiorczość przypisywał różnorodności regionów, dobrej drożności i zasobności w wielorakie bogactwa mineralne stymulującej rozwój myśli technicznej oraz umożliwiającej jej przepływ. Wschodnioeuropejską uczuciowość i gwałtowność widział jako pochodną zdecydowanie trudniejszych warunków przyrodniczych: jednostajności i niedostępności rozległych jednostek fizycznogeograficznych.

Różnorodność struktur geograficznych, gospodarczych i społecznych Janiszewski uważał za dobre podstawy samodzielnego funkcjonowania Polski.

„Jednorodność faktów i zjawisk oraz wypływająca z nich monotonia uszczuplają możliwości rozwojowe i twórcze. Różnorodność natomiast wzbogaca zakres działania i rozszerza podstawy bytu. [...] Geograficzne prawo kontrastów sprawdzające się w każdym zakątku świata, uzasadnia nam naszą jednostkę państwową, bez uciekania się do wątpliwej wartości prób wyszukiwania naturalnych odcinków granic wschodnich i zachodnich” (Janiszewski, 1935).

Większość opracowań o charakterze regionalnym pochodzi z okresu powojennego, są one jednak kontynuacją myśli przedwojennej. Na uwagę zasługują dwa tematy, którym Janiszewski poświęcił swoją uwagę. Są to projekty podziału Polski na krainy naturalne i regiony geograficzne oraz geograficzne uwarunkowania lokalizacji miast.

Podstawą wspomnianych podziałów było swoiste rozumienie pojęcia region geograficzny i kraina naturalna. M. Janiszewski pierwsze z tych określeń rozszerzył poza zagadnienia fizycznogeograficzne. Powołując się na zdanie geografów francuskich interpretował je jako obszar, który ze względu na swe warunki naturalne stał się siedliskiem pewnej społeczności ludzkiej. Za podstawową cechę środowiska przesądzającą o kształtowaniu się regionów geograficznych, uznał Janiszewski warunki drożności. Obszary powiązane siecią naturalnych dróg, czyli spójne komunikacyjnie widział jako podłoże regionów, natomiast strefy barier osadniczych (grzbiety górskie, tereny zabagnione, puszcze leśne, obszary lotnych piasków, lub mało urodzajnych gleb) jako granice między nimi. Poszczególne elementy środowiska przyrodniczego, takie jak budowa geologiczna, rzeźba terenu, klimat, czy sieć rzeczna uważał za decydujące o regionach tylko wtedy, kiedy wywierają wpływ na warunki drożności. Tak rozumiane regiony obejmowały swym zasięgiem obszary niejednorodne pod względem fizycznogeograficznym. Takie zróżnicowanie, ze względu na gwarancję zaspokojenia życiowych potrzeb ludności, uważał Janiszewski za podstawę ich funkcjonowania.

Natomiast obszar jednorodny pod względem elementów fizycznogeograficznych, nazywany przez J. Kondrackiego regionem naturalnym, przez S. Pietkiewicza regionem fizjograficznym, przez M. Klimaszewskiego krainą lub regionem geograficznym, Janiszewski, tak samo jak R. Galon, określał mianem krainy naturalnej. Nie zgadzał się z geografami, którzy utożsamiali wyróżniane przez niego terminy, lub używali pojęcia region w odniesieniu do jednostki fizycznogeograficznej. Według Janiszewskiego, elementy środowiska naturalnego mogą być podstawą wydzielania krain naturalnych, natomiast w przypadku regionów należy brać pod uwagę kompleks zjawisk przyrodniczych i społecznych oraz powiązań między nimi. Badanie tych relacji i ich regionalnych uwarunkowań, zdaniem tego geografa, jest jedyną szansą na zachowanie jednej, niepodzielnej geografii. Poglądy Janiszewskiego różniły się od opinii geografów o orientacji marksistowsko-leninowskiej, którzy zgodnie z założeniami nowej ideologii, w geografii wyróżniali dwa odrębne działy: zajmującą się środowiskiem przyrodniczym geografie fizy-

czną oraz skupiającą się na gospodarce człowieka geografii społeczną. Marksisci uważali bowiem, że zjawiska przyrodnicze rozwijają się według praw materializmu dialektycznego, zaś społeczne według praw materializmu historycznego.

Janiszewski natomiast, niepodatny na wpływ nowej ideologii, preferował klasyczne rozumienie geografii, której głównym przedmiotem badań są relacje między różnymi komponentami środowiska przyrodniczego, z uwzględnieniem działalności człowieka. Dlatego jego koncepcja podziału regionalnego Polski została mocno skrytykowana przez reprezentantów nowej nauki, którzy tak rozumiane regiony geograficzne nazywali jednostkami polityczno- lub ekonomiczno-geograficznymi, bądź po prostu krainami historycznymi (Kondracki 1960). Rozważania teoretyczne Janiszewskiego miały swe konsekwencje praktyczne w postaci podziału Polski na jednostki odpowiadające zarówno krainom naturalnym, jak i regionom geograficznym. Pierwszy z podziałów autor nazywał fizjogeograficznym lub fizjograficznym, drugi zaś regionalizacją geograficzną.

W Polsce powojennej, w związku z przesunięciem granic istniała potrzeba opracowania nowych podziałów regionalnych. Takie kroki podjęto już w 1946 roku, podczas I zjazdu PTG. Powstały projekt budził jednak wiele zastrzeżeń, ponieważ na skutek niejednorodności kryteriów góry Sudety, Nizina Śląska oraz Wyżyna Krakowsko-Częstochowska i Lubelska znalazły się w jednym pasie, który nazwano: pas starych gór i wyżyn.

Podział Polski na krainy naturalne autorstwa M. Janiszewskiego, nawiązywał do koncepcji pasowości rzeźby wysuniętej przez W. Nałkowskiego (1913). Janiszewski jednostki pierwszego rzędu wyróżnił na podstawie jednolitego dla całej Polski kryterium hipsometrycznego, podczas gdy w podziale z 1946 roku posługiwano się również kryterium geologicznym i morfologicznym. Takie podejście polegające na stosowaniu odmiennych podstaw wydzielania poszczególnych jednostek, Janiszewski uważał za błędne metodologicznie, bo z góry przesądzające o niejednoznaczności koncepcji. Wybór stosunków hipsometrycznych jako podstawy podziału uważał za w pełni uzasadniony, gdyż tę cechę postrzegał jako przewodnią, w większym stopniu decydującą o całym kompleksie krajozobowym (klimat, gleby, sieć rzeczna, szata roślinna) niż różnice budowy wewnętrznej, czy zasięgi poszczególnych złodowceń, a więc bardziej odpowiednią dla wydzielania jednostek fizycznogeograficznych niż przesłanki geologiczne i morfologiczne. Te ostatnie uznał za kryterium podziału bardziej szczegółowego, na jednostki II rzędu.

W konsekwencji przyjętych założeń, Janiszewski wyróżnił trzy pasy wypukłe (Góry, Wyżyny, Wzniesienia Pojezierne) i dwa wklęsłe (Obniżenia Podgórskie, Kraina Wielkich Dolin). W stosunku do konkurencyjnej koncepcji PTG projekt ten wprowadzał dwie zasadnicze zmiany: nie było w nim pasa nizin nadmorskich, a ze strefy starych gór i wyżyn wyłączone zostały Sudety i Nizina Śląska. Poza tym odmiennie poprowadzone zostały granice pozostałych jednostek i autor zaproponował nową terminologię.

Zdaniem Janiszewskiego wyróżnianie pasa nizin nadmorskich nie było zabiegiem uzasadnionym, gdyż nie stanowią one formy wklęsłej i są jednostką innej kategorii niż Obniżenia Podgórskie czy Kraina Wielkich Dolin.

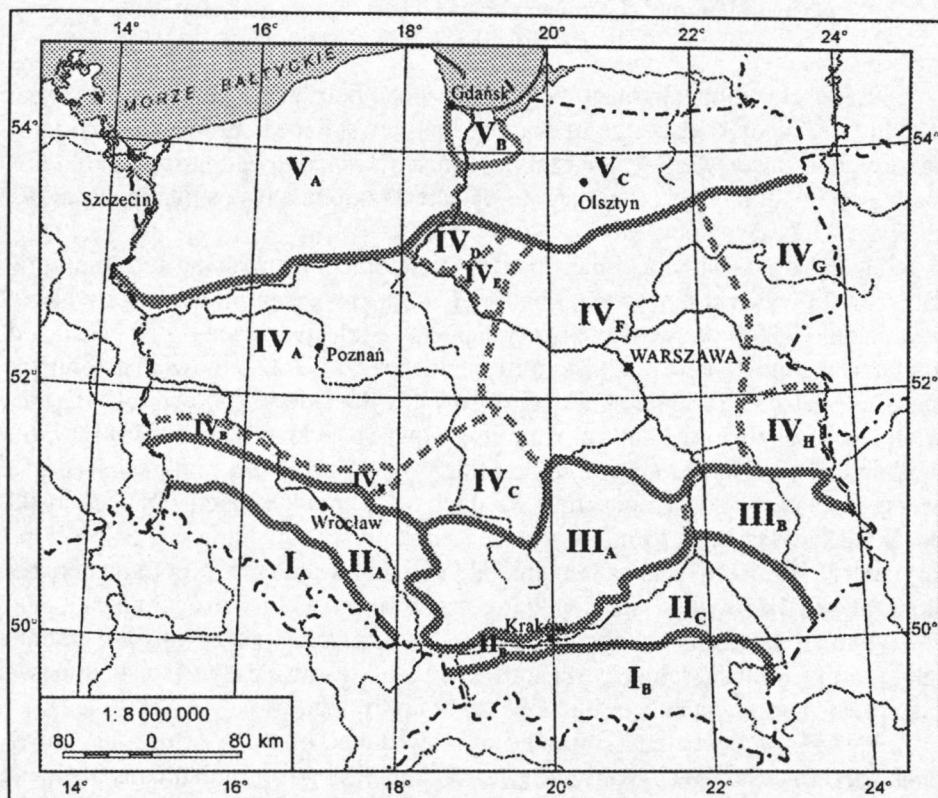
„Cały pas Wzniesień Pojeziernych jest urozmaicony hipsometrycznie i w północnej części, tak jak i południowej występują obszary płaskie i niskie.[...] Drobne skrawki nizin, bez rozwiniętej sieci rzecznej nie mogą pretendować do rangi pasa” (Janiszewski, 1957).

Słuszne z hipsometrycznego punktu widzenia połączenie Sudetów i Karpat w jedną strefę gór, dodatkowo uzasadniał Janiszewski ich podobieństwem krajo-brazowym (konsekwentny bieg rzek, wielkość ich spadków, piętrowy układ klimatu gleb i roślinności) wynikającym właśnie z podobnych stosunków wysokościowych. Omawiany podział przedstawia **ryc. 1**.

Całości koncepcji dopełniała bardzo dokładnie przemyślana terminologia. Janiszewski wykazał niezwykłą dbałość o obrazowość proponowanych nazw, a zarazem o ich logikę, prostotę i przystępność. Wklęsły pas leżący na północ od gór nazwał „obniżeniem”, gdyż termin „nizina” niezupełnie odpowiadałby hipsometrii obszaru. Określenie „kotlina” stosował wyłącznie w przypadku form niewielkich, „...gdzie formę kotła można obserwować naocznie” (Janiszewski, 1956). Powtarzając za Nałkowskim nazwę Kraina Wielkich Dolin podkreślał istotną cechę tego pasa – występowanie wielkich form pradolinnych. Dla jednostki posiadającej klasyczną formę basenu, z charakterystyczną budową geologiczną, koncentryczną siecią rzeczną i innymi odpowiednimi cechami, proponował określenie Basen Mazowiecki, a dla obszaru graniczącego z nim – Próg Podlaski, jako że szybko rosnące ku wschodowi wysokości bezwzględne wskazywały na istnienie takiej formy. Ponadto Janiszewski konsekwentnie stosował nazwy jednoczłonowe jako proste i odpowiadające „duchowi języka polskiego”.

Z powyższych względów projekt Janiszewskiego oprócz wartości naukowej posiadał dużo walorów dydaktycznych. W chwili jego opublikowania (1956), w programach szkolnych obowiązywał podział Polski na jednostki fizycznogeograficzne z 1946 roku i znana była już nowa propozycja J. Kondrackiego, odrzucająca zasadę pasowości rzeźby. W dyskusji jaka wywiązała się na łamach „Geografii w Szkole” oraz „Czasopisma Geograficznego” na temat poprawności tych wszystkich podziałów, w przypadku projektu Janiszewskiego przeważały opinie podkreślające jego cechy pozytywne z punktu widzenia potrzeb i możliwości szkoły (A. Bubień, A. Chałubińska, B. Krygowski, Modzelewski). Świadectwem trafności opisywanego podziału jest obecność jego założeń w większości podręczników z zakresu geografii Polski jakie ukazały się w ciągu minionego czterdziestolecia. Najczęściej powtarzanym elementem był sposób wydzielenia pasa gór, obniżeń podgórskich i wyżyn.

Zupełnie inaczej przedstawiał się podział Polski na regiony geograficzne. Janiszewski podejmując próbę regionalizacji, przeprowadził analizę środowiska naturalnego Polski. Szczegółowej ocenie poddał ukształtowanie powierzchni oraz

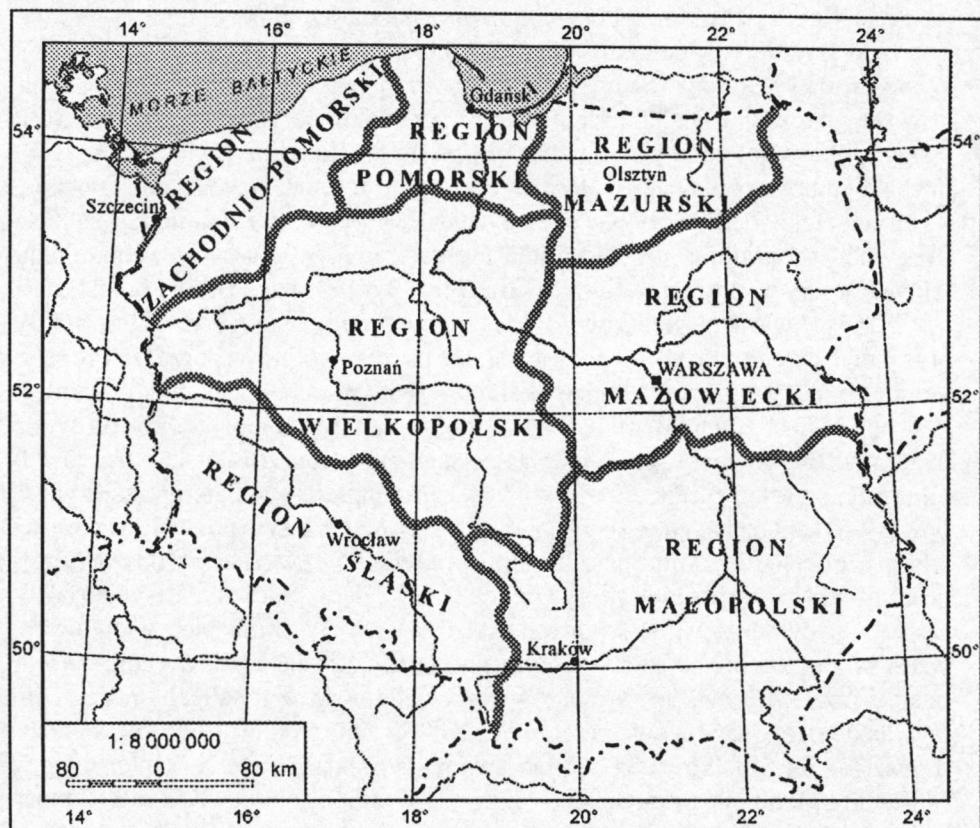
Ryc. 1. Podział Polski na krainy naturalne według M. Janiszewskiego.

GÓRY: I_A. Sudety, I_B. Karpaty; OBNIŻENIA PODGÓRSKIE: II_A. Nizina Śląska, II_B. Kotlina Oświęcimska, II_C. Nizina Sandomierska; WYŻYNY: III_A. Wyżyna Małopolska, III_B. Wyżyna Lubelska z Rostoczem, KRAINA WIELKICH DOLIN: IV_A. Nizina Wielkopolska, IV_B. Wzgórza Trzebnickie, IV_C. Wzniesienie Łódzkie, IV_D. Pojezierze Chełmińskie, IV_E. Pojezierze Dobrzyńskie, IV_F. Basen Mazowiecki, IV_G. Próg Podlaski, IV_H. Polesie Lubelskie; WZNIESIENIA POJEZIERNE: V_A. Pojezierze Pomorskie, V_B. Pojezierze Mazurskie, V_C. Żuławy

sieć rzeczną, jako elementy najbardziej decydujące o warunkach komunikacji i osadnictwa na danym obszarze. W jej wyniku zaliczył Polskę do obszarów nizinno-górskich, o drożności rzecznej. Zdaniem Janiszewskiego, w tego typu obszarach, gdzie rzeki i ich dopływy są naturalnymi arteriami komunikacyjnymi, „podłożem” regionów geograficznych są dorzecza. Za dowód tego uważał fakt, iż miasta które w ciągu dziejów były ważnymi ośrodkami życia, w zdecydowanej większości leżą nad rzekami. Jego badania różnych dorzeczy, z różnych części świata wykazały, że zwykle wzdłuż jednej rzeki powstały trzy regiony, odpowiadające poszczególnym odcinkom jej biegu: górnemu, środkowemu i dolnemu. W dorzeczu Nilu powstały: Uganda, Sudan, Egipt, nad Padem: Piemont, Lombardia, Wenecja, nad Sekwaną: Szampania, Ile de France, Normandia. Zdaniem Janiszewskiego teza o trójdzielnoci dorzeczy sprawdza się również na obszarach o skomplikowanej budowie podłoża, z licznymi przełomami. Zwiększa się tylko liczba regionów, ponieważ przełomy rzek działają podobnie jak łańcuchy górskie, z których rzeka bierze swój początek. Dlatego w dorzeczu Dunaju wyróżnił aż 9 regionów geograficznych: 3 od źródeł do przełomu Alpy–Karpaty, 3 od przełomu Alpy–Karpaty do przełomu Karpaty–Bałkany i 3 od Żelaznej Bramy do morza.

W Polsce wyróżnił Janiszewski 7 regionów: po trzy w dorzeczu Wisły i Odry oraz jeden, częściowo tylko leżący w obrębie naszego kraju – w dorzeczu Pregoly. Granice między nimi poprowadził strefami wzgórz morenowych, nieurodzajnych i zwykle porośniętych lasami sandrów, oraz bagien. Mimo pozornej prostoty nie był to podział schematyczny. Doskonała znajomość geografii Polski i to zarówno od strony fizycznej jak i geografii człowieka, oraz umiejętność interpretacji związków jakie zachodzą między zjawiskami z tych dwóch dziedzin pozwoliła autorowi właściwie ocenić znaczenie poszczególnych czynników i wyznaczyć obszary wspólne komunikacyjnie oraz ich strefy graniczne. Uwzględniona została asymetria dorzeczy, specyfika działów wodnych, układ wyżyn. W sytuacjach wątpliwych, wśród wielu czynników, które mogłyby przesądzić o zasięgu poszczególnych jednostek, pod uwagę wzięta została również świadomość regionalna ludności. Dlatego analogiczne regiony w dorzeczu Wisły i Odry nie są sobie równe powierzchniowo. Region Wielkopolski wykracza na wschód poza Wisłę, a granica między Śląskiem a Małopolską przebiega przez gęsto zaludniony obszar GOP-u. Zgodność regionów geograficznych z jednostkami historycznymi zdaniem Janiszewskiego jest dowodem odwiecznego przystosowania się człowieka do warunków przyrodniczych. Trudności współczesnych administracyjnych podziałów Polski upatrywał Janiszewski w rozdziałach naturalnych regionów sztucznymi granicami zaborów i odczuwanej do dzisiaj nieprzemysłanej polityki państw zwierzchnich. Podział Polski na regiony geograficzne według koncepcji M. Janiszewskiego przedstawia ryc. 2.

Charakterystyka każdego z regionów posiada cechy syntezy geograficznej i może służyć za przykład ujęcia, w którym treści z zakresu różnych dziedzin nauki łączą się w łańcuch przyczynowo-skutkowy. Janiszewski zaprezentował przykład

Ryc. 2. Podział Polski na regiony geograficzne według M. Janiszewskiego.

integracji różnych dziedzin wiedzy: przyrodniczej, ekonomicznej, historycznej. Posiadał bowiem zdolność całościowego postrzegania rzeczywistości, „...odnajdywania związków między najodleglejszymi, na pozór najbardziej obcymi zjawiskami...”, którą Nałkowski (1925) nazywał zmysłem geograficznym. Znamionną cechą regionalizacji Janiszewskiego jest również to, że opisując poszczególne regiony dokonywał on oceny inwestycji człowieka z punktu widzenia predyspozycji środowiska naturalnego. W epoce apoteozy wzrostu gospodarczego i wiary w nieograniczoną moc człowieka w zakresie przekształcania przyrody reprezentował zdrowy racjonalizm. Mocno podkreślał fakt współzależności człowieka i warunków naturalnych. Zwracał uwagę na konsekwencje ignorancji wobec natury oraz uzmysławiał korzyści płynące z poznania i poszanowania jej praw.

Powyższa koncepcja regionalizacji geograficznej, podobnie jak i wcześniejszy podział na krainy naturalne weszła do geografii szkolnej. Została włączona do treści podręcznika *Geografia Polski* autorstwa J. Barbaga i M. Janiszewskiego (1957) wcześniej niż ukazała się naukowa rozprawa w postaci odrębnej pozycji książkowej *Regiony geograficzne Polski* (1959). Nie doczekała się jednak statusu koncepcji naukowej, ponieważ w tym czasie za konieczny warunek naukowości uważano podejście wysoce specjalistyczne, zawężone do badania pojedynczych elementów rzeczywistości i ich ilościowego ujmowania. Idea regionu i regionalizacji, którą zaproponował Janiszewski bliższa była geografii międzywojennej oraz współczesnym trendom integracyjnym lat 90-tych XX wieku niż wymogom nauki czasów jemu współczesnych.

Janiszewski zainspirowany problemem granic w przestrzeni geograficznej, podjął się wyznaczenia dzielnic klimatycznych Polski (1962). Jak podkreślał, praca miała być kontynuacją rozważań Romera na ten temat. Janiszewski analizując opracowania Romera z tego zakresu (1949) dokonał oceny przyjętych przez niego założeń i zaproponował odmienną metodę podziału klimatycznego Polski. Jako kryterium przyjął długość trwania czterech termicznych pór roku, z uwzględnieniem długości trwania okresu wegetacyjnego. W odróżnieniu od Romera za wystarczająco reprezentatywne uznał stosunki termiczne i świadomie pominął analizę opadów. Ponadto zrezygnował z wartości średniej temperatury miesięcznej w roli wskaźnika klimatycznego. W rezultacie zastosowania powyższej metody wyróżnionych zostało 14 typów krain charakteryzujących się odmiennymi cechami termicznymi. Na uwagę zasługuje ich graficzna prezentacja w postaci mapy. Pomimo nakładania się na siebie różnych typów poszczególnych okresów (lato – długie, średnie, krótkie, bardzo krótkie; zima – długa, średnia, krótka; okresy przejściowe oraz okres wegetacyjny – długie, krótkie) treść pozostaje czytelna. Krainy uprzywilejowane termicznie są jaśniejsze, zaś „upośledzone” – ciemniejsze. Odpowiednio dobrane metody kartograficzne pozwoliły również na jednoznaczne wyznaczenie wymienionych typów pór roku oraz poprowadzenie granic między odrębnymi krainami.

Rezultaty pracy Janiszewskiego, w ogólnych zarysach, okazały się zbieżne z wynikami uzyskanymi przez Romera. Nowa metoda pozwoliła jednak na bardziej szczegółowe wyznaczenie granic, wielkości i układu dzielnic klimatycznych Polski. Sprawdzianem poprawności tego podziału jest możliwość zakwalifikowania każdej stacji meteorologicznej do jednej z krain, na podstawie przedstawionego kryterium.

Tematyce regionalnej poświęcone były również dwie książki popularnonaukowe: *Nad karpackimi dopływami Wisły* (1964) traktująca o Nizinie Sandomierskiej i Karpatach oraz *Miedzy Wisłą a Bugiem* (1971), stanowiąca swoistą monografię województwa lubelskiego w granicach sprzed 1975 roku. Obie pozycje mimo odmiennego tematu rozważań mają wiele cech wspólnych. Na podkreślenie zasługuje ich prawdziwie geograficzny charakter wyrażający się kompleksowym ujęciem różnorodnych zjawisk występujących w środowisku przyrodniczym i eksponowaniem związków zachodzących między nimi oraz efektów ich współoddziaływania.

Treści w obu książkach przedstawione zostały w sposób problemowy, wymagający od czytelnika myślenia i samodzielności w dochodzeniu do wiedzy. Bardzo ważną rolę powierzył autor szkicom wykonanym na podstawie mapy, których analiza miała dostarczyć materiałów do wnioskowania. Janiszewski odrzucił utarty schemat opisu obszarów według kolejności: położenie, ukształtowanie powierzchni, stosunki klimatyczne, hydrograficzne, flora, fauna, człowiek, proponując w zamian ujęcie przyczynowo-skutkowe dające możliwość wydobycia rzeczywistych związków między tymi elementami. Janiszewski potrafił powiązać ze sobą fakty z pozornie odległych sfer rzeczywistości. Wśród treści zasadniczych dla każdej geograficznej charakterystyki obszaru, uwzględnił zagadnienia zwykle uważane za nieistotne dla tego typu opracowań. Analizował między innymi rozmieszczenie zabytków architektury z różnych epok i typy budownictwa wiejskiego. Uwydatniał w ten sposób wpływ warunków geograficznych na życie człowieka, podkreślając również fakt, że rozdział treści między poszczególne dyscypliny naukowe jest umowny i nie ma odbicia w rzeczywistości.

Zagadnieniem leżącym w kręgu najbliższych zainteresowań Janiszewskiego była geograficzna analiza warunków powstawania miast. Zainteresowanie tą problematyką ujawniło się już w okresie przedwojennym i było kontynuowane przez cały okres twórczości naukowej Janiszewskiego. Wyłączyło z potrzeby badania przyrodniczych uwarunkowań działalności człowieka.

Janiszewski genezę miast rozważał na szerokim tle geograficznym. Ocenie poddawał położenie poszczególnych osiedli w stosunku do form terenu, elementów sieci hydrograficznej, struktur geologicznych. W każdym przypadku ustalał rangę tych czynników. Stworzył typologię genetyczną 138 stolic świata i 804 miast polskich. Dla wszystkich miast wojewódzkich opracował szczegółową analizę procesu ich powstawania, rozwoju i przemian. Doceniając miastotwórcze znaczenie warunków naturalnych jednocześnie był świadomy rangi czynników pozaprzyrodniczych. Jak pisał:

„najdogodniejsze warunki przestają działać, gdy nie sprzęga się z nimi wola człowieka” (Janiszewski, 1968).

Dlatego etapy rozwoju osiedli miejskich, bądź ich upadku analizował w kontekście konkretnych wydarzeń historycznych. Finalnym dziełem tych rozważań jest pośmiertnie wydana książka *Geograficzne warunki powstawania miast polskich* (1991). Wyniki badań były częściowo publikowane w *Geografii w Szkole*. Artykuły te ze względu na problemowe ujęcie treści, obok wartości poznawczej posiadają walory kształcące. Mogą stanowić doskonały przykład wnioskowania o zależnościach geograficznych na podstawie mapy.

Drugim nurtem badawczym Janiszewskiego, ściśle związanym z tematyką regionalną i równie jak ona podporządkowanym potrzebom szkoły była kartografia. W jego dorobku kartograficznym znajdują się przede wszystkim mapy i atlasy przeznaczone do użytku szkolnego. W okresie przedwojennym opracował on fizyczne mapy: Polski, Afryki (współautor E. Romer) i świata, oraz mapę przemysłu Polski. Razem miały 8 wydań. Po II wojnie światowej ukazały się fizyczne mapy: Polski, Europy, Afryki i świata, polityczna mapa Europy, oraz gospodarcza i administracyjna mapa Polski, w łącznej liczbie ponad 60-u edycji. Ze względu na potrzeby szkoły większość tytułów została opracowana w wersji ściennej i podręcznej, pełnej i konturowej. Zestawienie map szkolnych autorstwa M. Janiszewskiego przedstawia tabela nr 1.

Tab. 1. Wykaz map opracowanych przez M. Janiszewskiego

RODZAJ MAPY \ OBSZAR		POLSKA	EUROPA	AFRYKA	ŚWIAT
A	FIZYCZNA	ścienna	+		+
		podręczna	+		k
	GOSPODARCZA	ścienna	+		
		podręczna			
B	FIZYCZNA	ścienna	+	k	+
		podręczna	+	+	k
	GOSPODARCZA	ścienna	+		
		podręczna	+	k	+
	POLITYCZNA (administracyjna)		+	k	

A – lata 1926–1939

B – lata 1948–1961

k – dodatkowo wersja konturowa

Szkolny charakter miał również geograficzny atlas Polski z 1938 roku i jego nowa, rozszerzona i uaktualniona wersja powojenna, funkcjonująca jako cenna pomoc dydaktyczna przez 14 lat. Atlas ten stanowił jedną z ważniejszych pozycji w dorobku kartograficznym Janiszewskiego.

Wśród prac o charakterze kartograficznym znajduje się również seria zeszytów ćwiczeń, których ważny element treści stanowią mapy konturowe z zakresu geografii fizycznej i społeczno-gospodarczej. Zostały one opracowane dla wszystkich kontynentów z rozbiorem na mniejsze regiony lub państwa.

Podstaw naukowych tego nurtu badań Janiszewskiego należy upatrywać w kartografii romerowskiej. Janiszewski jako uczeń, asystent i współpracownik Romera miał możliwość bezpośredniego poznania i oceny jego postępowych założeń. Pozytywny stosunek do osiągnięć Romera oraz przyjęcie koncepcji geografii jako nauki badającej przestrzenne związki między komponentami środowiska przyrodniczego w głównej mierze zaważyły na charakterze prac kartograficznych Janiszewskiego.

Jedną z podstawowych zasad konsekwentnie stosowanych przez Janiszewskiego była zasada „czystej hipsometrii” wykluczająca możliwość dodatkowego uplastycznienia rzeźby metodą szraf bądź cieniowania. Wszystkie mapy fizyczne Janiszewskiego, poczynwszy od mapy Afryki z 1927 roku, ukształtowanie terenu przedstawiają wyłącznie metodą poziomnicowo-barwną, podczas gdy zarówno w Polsce jak w innych krajach, a zwłaszcza w NRD i ZSRR, jeszcze w latach 50-tych naszego stulecia istnieli zwolennicy wcześniej wymienionych metod. Cieniowanie na tle hipsometrii obecne jest na ściennej mapie Polski z 1959 roku i podręcznej z 1962 roku, które zostały opracowane przez zespół kartografów PPWK. Janiszewski pomysł zastosowania tej metody oceniał jako cofnięcie się o pół wieku. W uzasadnieniu swego stanowiska pisał:

„Powolny postęp w tej dziedzinie wywodzi się niewątpliwie z niedoceniania celów mapy hipsometrycznej [...] Geografowie są potrzebne stosunki wysokości, gdyż one decydują w wyższym stopniu o klimacie, działalności wód, glebie, roślinności, o dostępności, drożności, aniżeli formy terenu związane głównie z budową geologiczną a mniej z wysokością” (Janiszewski 1958).

Zadanie jakie Janiszewski stawiał kartografii sprowadzało się do wyboru takiego sposobu prezentacji treści, który ułatwiałby wykrywanie relacji między zjawiskami zachodzącymi w przestrzeni geograficznej. Metody kartograficzne zostały więc podporządkowane celom geografii.

Uzasadnione z tego punktu widzenia wydaje się przyjęcie przy konstrukcji fizycznej mapy Polski niespotykanego dotychczas, 60-metrowego cięcia poziomnicowego. Głównym założeniem tego posunięcia było dążenie do wyszukania takiego zespołu poziomnic, który zdołałby odzwierciedlić zasadnicze cechy rzeźby naszego kraju. Zdaniem Janiszewskiego (1949):

„...poziomice będące wielokrotnością liczby 50 odznaczają się przebiegiem, który nie tylko nie oddaje głównych cech urzeźbienia, ale nawet w pewnym stopniu sugeruje niewłaściwe, a czasem błędne mniemanie.[...] Tak się dzieje z poziomica 150 m, która wije się po najbardziej równych i zabagnionych terenach w obszarze Puszczy Białowieskiej.”

Nowy dobór poziomice oddaje poprawnie między innymi nizinność Wielkopolski, odrębność Ziemi Lubuskiej, łączność pradolin, basenową budowę Mazowsza, płaskość Podlasia. Dostrzegalne stały się też obniżenia, w których znajdują się największe jeziora mazurskie. Mocniej zarysowana została północna krawędź Wyżyny Lubelskiej, południowa krawędź Rostocza. Połączenie z Wyżyną Małopolską zyskała Wyżyna Łódzka. Wyraźny stał się masyw Gór Świętokrzyskich. Wiernie została przedstawiona hipsometria Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej, gdyż w części północnej przedstawia się ona jako grzbiet. Na mapie Janiszewskiego dzięki skupieniu trzech poziomice łatwo można też odczytać północną granicę Karpat. Jak widać praktyka kartograficzna wspomogła wyznaczenie granic między krainami naturalnymi.

Dzięki nowemu doborowi poziomice obszary do 360 m n. p. m, które stanowią aż 94% powierzchni Polski, objęte zostały jednakowym cięciem, podczas gdy w przypadku równorzędnych map E. Romera, W. Migacza (1963) niecałe 91%, a J. Szaflarskiego (1948) tylko 74%.

60-metrowe cięcie poziomice pojawiło się już na przedwojennym wydaniu fizycznej mapy Polski, z tą jednak różnicą, że dodatkowo wprowadzone zostały poziomice 30 i 90m. Jak przyznał sam autor pomysł zrodził się „w ogniu praktyki szkolnej” i był próbą dostarczenia uczniowi materiałów do wnioskowania o ukształtowanie powierzchni Polski w oparciu o mapę (Janiszewski, 1949). Taka wersja fizycznej mapy Polski została opublikowana również w 1943 roku, w czasie trwania II wojny światowej. Wydano ją w postaci składanej do formatu książkowego w znanych wówczas z wysokiej techniki zakładach w Bernie, jako pomoc dla wojskowych internowanych w Szwajcarii. Od polskich wydań różniła się głównie stroną poligraficzną. Miała żywszą kolorystykę, bardziej wyraziste niektóre elementy liniowe. Dorysowano też 20-centymetrowe pasy po stronie zachodniej i wschodniej oraz niewielki skrawek na południu (Kaprowski, 1994). Wydanie zasiłło kasę pomocy dla wojskowych ale oprócz tego przyczyniło się do rozpropagowania kartografii polskiej. Mapa Janiszewskiego ze względu na postępowość metod była pozytywnym przykładem szkolnej mapy geograficznej.

Mapy Janiszewskiego wykonane były w kolorystyce zielono-żółto-brązowej. Barwami zielonymi oznaczono obszar wzniesiony do 180-u metrów n. p. m., następnie żółtymi – do 360-u metrów n. p. m., a powyżej tej wysokości zastosowano odcienie brązu, podczas gdy tradycyjnie używano czerwieni. Zharmonizowane odcienie barw wywoływały wrażenie ciągłości, a jednocześnie dobrze oddawały plastykę terenu. Odpowiednio dobrana skala barw, przy nowym cięciu

poziomicowym w sposób dodatni wpływała na czytelność mapy i podnosiła jej estetykę. Ten aspekt był dla Janiszewskiego równie ważny jak poprawność merytoryczna.

Inną cechą charakterystyczną kartografii Janiszewskiego była duża czytelność map wynikająca z odpowiedniego doboru treści i starannego wykonania graficznego. Wyjątkową przejrzystością odznaczają się fizyczne mapy ściennie, które zdanem Janiszewskiego miały służyć ekspozycji przewodnich rysów rzeźby i umożliwiać analizę geograficznego położenia państw i miast. Dlatego cechował je duży stopień generalizacji i to zarówno elementów liniowych jak i szczegółów topograficznych. Janiszewski biorąc pod uwagę percepcyjne możliwości ucznia unikał nadmiaru treści także na mapach gospodarczych. Na ściennej mapie przemysłu Polski z 1926 roku, podobnie jak na mapie gospodarczej z 1953 roku, poszczególne gałęzie przemysłu zostały skumulowane w kilka głównych działów, a w klasyfikacji ośrodków na mapie przedwojennej przewidziano zaledwie trzy typy, zaś na powojennej pięć. Był to obraz uproszczony, ale umożliwiający łatwe określenie przestrzennego rozmieszczenia przemysłu i ocenę rangi ośrodka. Odniesienie tych treści do mapy fizycznej pozwalało na właściwe dla geografii rozważania o relacjach między działalnością człowieka a warunkami naturalnymi.

Zasadę „pustej mapy” stosował Janiszewski również w odniesieniu do map atlasowych. Jedną planszę obrazowała zwykle dość wąskie zagadnienie. W atlasie Polski z 1952 roku odrębnie od siebie przedstawione zostały geologia i tektonika, źródła energii i pozostałe surowce mineralne, podobnie też temperatura powietrza i opady. Oddzielne mapy opracowano dla zobrazowania gęstości zaludnienia obszarów wiejskich i wielkości miast. Przyjęcie takiego rozwiązania wzmacniało czytelność map i utrwalało w pamięci ucznia rozmieszczenie i natężenie danego zjawiska. Przemysłane zestawienie odpowiednich map dawało możliwość porównania ich treści i wnioskowania o współzależnościach różnych komponentów środowiska przyrodniczego. Dlatego atlas Janiszewskiego do dzisiaj stawiany jest za wzór syntezy geograficznej.

Mimo szkolnego przeznaczenia, mapy odznaczały się ścisłością naukową. Janiszewski dostarczał opracowań dostosowanych do najnowszych osiągnięć nauki. Sam wykazywał niezwykłą skrupulatność i rzetelność podczas zbierania danych oraz na etapie ich przetwarzania, a ponadto do opracowania map szczegółowych zatrudniał specjalistów z poszczególnych dziedzin. Współtwórcami powojennego wydania atlasu Polski byli między innymi: Z. Różycki, J. Motyka, T. Mieczyski. Janiszewski wykazywał też niezwykłą dbałość o aktualizację treści kolejnych wydań. Dlatego odznaczały się wyjątkową poprawnością w zakresie nazewnictwa, przebiegu granic i klasyfikacji zjawisk. Oprócz tego, że doskonale służyły szkole stanowiły oryginalne, oparte na naukowych podstawach dzieła kartograficzne.

Kartograficzna działalność M. Janiszewskiego stanowiła dopełnienie jego badań w zakresie geografii regionalnej. Wyniki opracowań kartograficznych

dostarczały materiału o cechach danego obszaru i niejednokrotnie decydowały o szczegółach koncepcji regionalnych. Z drugiej zaś strony graficzny sposób wyrażania treści w postaci mapy wymagał szczegółowych wiadomości o regionach. Cechą wspólną obydwu nurtów badań było eksponowanie współzależności istniejących w przyrodzie, a w szczególności związków między człowiekiem a Ziemią. Pozytywnie należy ocenić fakt, iż naukowe syntezы geograficzne tworzone były na użytek szkoły, w dostosowaniu do jej potrzeb.

Zasługi Janiszewskiego na polu dydaktyki zawsze były dostrzegane i dobrze oceniane, niedoceniany był natomiast naukowy aspekt jego pracy. Dotyczy to głównie okresu po II wojnie światowej. Kierunek badań jaki obrał ten geograf odległy był od materialistycznej koncepcji geografii. Bliski wydaje się dopiero dzisiaj, kiedy w obliczu wąskiej specjalizacji i izolacji poszczególnych dziedzin geografii poszukuje się dróg ich integracji i coraz częściej korzysta ze starych wzorców całościowego ujmowania świata. Wszystkie prace Janiszewskiego rzeczywiście tak właśnie przedstawiają, dlatego pozostają aktualne.

BIBLIOGRAFIA:

- Janiszewski M., *Geograficzne warunki powstawania miast polskich*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1991.
- Janiszewski M., *Krainy termiczne Polski*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” sect. B, 1962, nr 9 s. 215–240.
- Janiszewski M., *Nad karpackimi dopływami Wisły*, PZWS, Warszawa 1964.
- Janiszewski M., *Na marginesie fizycznej mapy Polski 1:750 000*, „Geografia w Szkole” 1949, nr 3 s. 4–11.
- Janiszewski M., *Miedzy Wisłą a Bugiem*, PZWS, Warszawa 1971.
- Janiszewski M., *Po dyskusji nad krainami naturalnymi Polski*, „Geografia w Szkole” 1957, nr 3 s. 121–122.
- Janiszewski M., *Polska w obliczu Europy. Rozważania geograficzne*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1935
- Janiszewski M., *Projekt podziału Polski na krainy naturalne*, „Geografia w Szkole” 1956, nr 3 s. 113–120.
- Janiszewski M., *Regiony geograficzne Polski*, PZWS, Warszawa 1959.
- Janiszewski M., *Rozważania na temat położenia geograficznego miast wojewódzkich*, „Geografia w Szkole” 1968, nr 1 s. 1–9.
- Janiszewski M., *W obronie tezy Wacława Natkowskiego*, „Geografia w Szkole” 1970, nr 3 s. 126–131.
- Janiszewski M., *W pięćdziesiąt rocznicę atlasu Eugeniusza Romera*, „Geografia w Szkole” 1958, nr 6 s. 300–305.
- Kaprowski W. *50-lecie szwajcarskiego wydania „Fizycznej mapy Polski” Michała Janiszewskiego*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1994, nr 1 s. 30–31.

- Kondracki J., *Na marginesie artykułu J. Barbaga „Przedmiot i zadania geografii regionalnej”*, „Przegląd Geograficzny” 1960, z. 3 s. 361–363.
- Nałkowski W., *Zarys metodyki geografii*, Warszawa 1925.
- Nowak J., Nowak M., *Bibliografia prac doc. Michała Janiszewskiego*, Wydawnictwo UMCS, 1986.
- Romer E., *Regiony klimatyczne Polski*, Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, seria B, Nr 16, Wrocław 1949.

**Michał Janiszewski (1901–1984),
a specialist in regional geography, cartographer and teacher**
SUMMARY

The present study deals with the scientific and didactic work of Michał Janiszewski – a geographer of the so-called Lwów school of geography, connected with the name of the eminent geographer E. Romer. The study includes a description of the main areas of research conducted by Janiszewski, presents his scientific achievements and quotes numerous opinions on the output of this geographer. Janiszewski's work is discussed against the background of the geographical thought of the times in which Janiszewski lived and worked.

Two main areas of scientific and didactic activity of M. Janiszewski are presented in the article – regional geography and cartography. The following problems are discussed at length:

- a) work on the geographical regionalisation of Poland, the division of Poland into natural provinces and thermal provinces;
- b) studies on the geographical conditions for the rise of cities in Poland and the word;
- c) conceptions of maps and atlases.

Janiszewski's work deserves attention because it presents a complex picture of geographical environment, portraying interactions among its different components. That is why his works seem today to be extremely valuable, as old systems of holistic world comprehension are being used more and more often, in face of the crisis of geography resulting from the isolation of its subdisciplines.

Tłumaczył W. Janicki